

Милан СТАКИЋ (Београд)

ГЛАСОВНИ ПРОЦЕСИ И АНАЛОШКА УОПШТАВАЊА *

У раду се расправља о паралелном деловању гласовних промена и аналогije у механизму језичког мењања — језичког стварања и усавршавања.

Сви који се баве научним изучавањем језика сагласни су у једном – да се језик стално мења, развија и усавршава. Јан Бодуен де Куртене је ту појаву овако формулисао: „У језику, као и уопште у природи, све живи, све се креће, све се мења. Мировање, прекид, застој – само су привиди, појавни облици кретања у условима минималних промена.”¹ Језик се мења на свим нивоима, а у овом раду биће анализирани само гласовне промене, и то не све и исцрпно, него само оне које ће на материјалу старословенског и српског језика појаснити оно што је главни циљ овога рада – узајамност деловања двају, по много чему различитих, појава: гласовних промена и аналогije.

У директној су вези са поменутом кључном карактеристиком језика, његовим сталним мењањем, и два могућа приступа језичком изучавању – синхрони и дијахрони. Њиховим мешањем долази се, по правилу, до погрешних тумачења и погрешних закључака. Ако се, на пример, каже (а то ћемо прочитати у многим нашим уџбеницима)² да се у српском језику *к, љ, х* мењају у *ч, ж, ш* испред *е* у наставцима за облик и *е, и* у наставцима за творбу речи, те да у томе има изузетака: ген. једн. ж. рода

---

* Израду овог рада финансирао је Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије у оквиру пројекта 1748 *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*.

¹ Јан Бодуен де Куртене, *Лингвистички системи*, Нови Сад 1988 (Превео и приредио Предраг Пипер), стр. 90.

² О томе сам опширније расправљао у књизи *Морфологија и деривација*, Београд 2002, нарочито у раду *Палајализације и алтернације задњонейчаних сузласника*, стр. 287-309.

руке, ноџе, снахе, ак. мн. м. рода *јунаке, ковчеџе, сиромахе*, ном., ак. мн. ж. рода *реке, ѿруџе, снахе* и сл. – онда је ту све нетачно. Нити се *к, џ, х* у српском мења у *ч, ж, ш* под датим условима, што недвосмислено потврђују наведени многи други примери, нити је реч о изузецима јер су сви ови облици новији, а у време кад су се *к, џ, х* заиста мењали ти су облици имали други наставак (*џ*), који није условљавао промене задњонепчаних сугласника. Очигледно су, дакле, помешани лончићи: давна, прасловенска гласовна промена, која је још у преисторијској епоси развитка нашег језика престала да се врши, пренета је (као жива, актуелна гласовна промена) у савремени језик, у којем су, истина, сачувани њени резултати, као алтернације задњонепчаних и предњонепчаних сугласника у неким облицима флексије и творбе речи, и у којем, наравно, има много „изузетака”, тј. много нових речи и њихових облика у којима *к, џ, х* стоје неизмењени испред *е* и *и*, управо као јасан доказ да се промена *не врши*. И у вези с тим Бодуен де Куртене дао нам је користан и поучан савет: „У граматичкој анализи језика мора се поштовати *хронолошки* принцип, то јест принцип објективности у односу на генетски развој језика, који се одвија у времену. Тај принцип временске објективности може се изразити кроз следећа три става:

Став 1. Дати језик није се изненада родио, него је настајао постепено током многих векова: он представља резултат специфичног развоја током различитих периода...

Став 2. Механизам језика и уопште његово устројство и организација у датом времену представљају резултат читаве његове претходне историје и обрнуто: тај механизам у извесном тренутку одређује даљи развој језика.

Став 3. Крајње је неумесно примењивати на устројство језика једног времена категорије неког претходног или потоњег времена...”³

Гласови се, као и језик у целини, мењају на различите начине и под различитим условима. Неке од тих промена су безусловне и потпуне (упор. промене старих вокала у српском језику: *а > е, ѡ > о, ѡ > и* и сл.), а неке су се вршиле само под одређеним условима (нпр., *о* се мењало у *е* само иза предњонепчаних сугласника, *к, џ, х* су се мењали у предњонепчане само испред самогласника предњег реда и испред *ј*, сугласник *ј* се стапао са претходним ненепчаним сугласницима, *л* је прелазило у *о* на крају речи и на крају слога и сл.). Оне прве М. Стевановић назива *ајсолућним*, ове друге – *условним џласовним ѿроменама*.⁴ Фердинанд де Сосир каже да су апсолутне промене необично ретке и да оне често само изгледају апсолутне због скривеног или пак сувише општег карактера услова. „Уосталом – каже Сосир – та подела промена на апсолутне и

³ Јан Бодуен де Куртене, н. д., стр. 53-55.

⁴ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд 1970, стр. 85-98.

условне почива на извесном површном гледању на ствари; рационалније је говорити, као што се то све чешће чини, о *сјонџаним* и о *комбинаџорним* фонетским променама. Спонтани су они који су настали из унутрашњих узрока, а комбинаторни када проистичу из присуства једног или више других фонема.”⁵

Томо Маретић у промени гласова разликује *законе* и *јравила*: „Kad se koji glas promijeni ili razvije ili iščezne u svim riječima u kojima se tome nalaze uslovi bez izuzetka, onda je to glasovni zakon; a kad se to izvrši samo u nekim riječima, dakle, s većim ili manjim brojem izuzetaka, onda je to glasovno pravilo. Držeći tu razliku na umu, možemo ovako reći: zakon je pravilo bez izuzetaka, – pravilo je zakon s izuzecima.”⁶ Гласовни закони су му: промена вокалног *л* у *у* (*вук, мучаџи* од *влк, млчаџи*), промена групе *чр* у *цр* (*црн* од *чрн*), прелаз некадашњих скупова *џј*, *дј* у *ћ*, *ђ* (*млаћен, краћа* од *млаџен, крадја*), прелаз *ы* у *и* (*риба, дихаџи* од *рыба, дыхаџи*) и др. Примери за гласовна правила су: прелаз *л* на крају речи у *о* (*дао, чуо, коџао, џеџео*, али поред тога: *вал, џоџал, Радул*), прелаз *о* у *е* иза *ј* и других палаталних консонаната (*коњем, крајем, мужем, вруће, џуће, наше*, али поред тога: *душо, кућо, врућој, џућој, нашој*), прелаз *ь* у *а* (*џас, конац, часџиџи*, али поред тога говори се у дативу *мени* од *ја* мада је ту у првом слогу некад био *ь*), консонанти *к*, *џ* испред *и* у дат. и лок. мн. именица ж. рода прелазе у *ц*, *з* (*муџи, књизи* од *мука, књџа*, али поред тога се говори *баки, коки, секи* од *бака, кока, сека*) и др. Додајмо још и то да Т. Маретић поред *гласовних* разликује још и *фонетџичке* (фонетске) промене које такође дели на „фонетџичке законе” (у речима *слаџко, збор* јер су без изузетка, тј. свако *дк* прелази у *џк*, а свако *сб* у *зб*) и „фонетџичка правила” (*зљ* прелази у *жљ*: *бојажљив, џажљив*, али *разљуџиџи, изљубиџи*; *зњ* прелази у *жњ*: *џрожња, вожња*, али *изњихаџи, разњихаџи се*).⁷

Напоредо са гласовним променама делује и *аналоџија*. Термин је грчког порекла (грч. *analogia* = *analogia* – сличност, подударане, склад, однос, правилност) и првобитно је означавао принцип правилности у језику, подударност ствари и речи која је означава, а данас се схвата као психолошка тенденција, процес модификовања и стварања речи према постојећим образацама, или као тежња за изједначавањем двају или више различитих облика.⁸ Аналогије има у дечијем говору (*коњови, људови* према *краљеви, друџо-*

⁵ Fredinand de Sosir, *Opšta lingvistika*, Beograd 1969 (Превео Сретен Марић), стр. 174.

⁶ Tomo Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1963, стр. 45/46.

⁷ Tomo Maretić, исто, стр. 49.

⁸ Упор.: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb 1969; Deјvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike* (Превели Иван Клајн и Борис Хлебев), Beograd 1988; Ж. Марузо, *Словарь линџвистџических џтерминов* (перевод с француског Н. Д. Андреева), Москва 1960.

ви и сл., *којај* према *овај*, *онај* и сл.), у дијалектима (*їечу* према *їечемо*, *їечейше*, *можем* м. *моґу* према *можеиш*, *може* и др.), а у структури језика заступљена је на свим нивоима. Њено деловање на пољу гласовних промена размотрићемо на материјалу старословенског и српског језика.

Старословенски језик. а) Речи са испуштеним полугласником у *ја*-ком положају: *всь* (м. *вѣсь*), *днѣ* (м. *дѣнѣ*), *днѣми* (м. *дѣнѣми*), *старѣць* (м. *старѣць*).⁹ Сви су ови примери настали аналогijом према облицима датих речи у којима је полугласник био у слабом положају (упор. ген. *дѣне*, дат. *дѣни* и сл., што је гласовним путем, губљењем полугласника у слабом положају, дало *днѣ*, *дни*, а тако добијена граматичка основа уопштена је и у номинативу). С друге стране, има у споменицима, истина ретких, случајева „вокализације” полугласника у слабом положају: *пришелець* (према г. сг. *пришельца* итд.), *до конаца*, *соблазни*, *смокови*... У свим примерима *ѣ* и *о* место *ь* и *ѣ* унесени су аналогijом према облицима истих речи у којима је било услова за вокализацију.

б) Код редукованог *и* и *ѣ* у јаком положају: поред дублетних облика типа *новѣи*, *ништи*, *божи*, *кости* и сл. и *новѣи*, *ништи*, *божи*, *кости* и сл. у споменицима налазимо и облике: *новѣи*, *ништиѣ*, *божиѣ*, *костиѣ* и сл. — са *ѣ* и *ь* место редукованог *ѣ* и *и* у јаком положају. Они су ту унети аналогijом према сродним облицима у којима *ѣ* и *ь* нису стајали испред *ј*, нпр. према *новѣ*, *ништиѣ*, *костиѣ* и сл.

в) Секундарно вокално *р* и *л* налази се у старословенским споменицима место старијих група *г*; *л* + *ь*, *ь*. Настало је најпре у случајевима губљења полугласника у слабом положају, а затим је то ново вокално *р* и *л* аналогijом пренесено и у оне облике у којима су полугласници били у јаком положају, нпр. ген. јед. *крѣве* > *крѣ*, дат. јед. *крѣви* > *крѣви* итд., а одатле је нова основа, са секундарним *р* и *л*, уопштена и у ном. — ак. јед. *крѣ(ь)* место *крѣвь* и сл.

г) Код треће палатализације у примерима типа *отѣць* и сл. *-ц-* је у номинативу унето аналогijом из косих падежа: ген. *отѣца* < *отѣка*, дат. *отѣцоу* < *отѣки* и сл. — у ном. *отѣць* није могло постати гласовним путем од *отѣкъ* јер је *ѣ* иза *к* спречавао трећу палатализацију, али услед тежње ка уједначавању основе у свим падежима, *-ц-* је из косих падежа уопштено и у номинативу.

д) Сугласничке групе *pn*, *bn* су се упростиле у *n*. У споменицима се срећу примери поновног успостављања тих група: *истоппнѣша*, *осльппнѣша*, *прозавнѣтъ*, *гѣвнѣти*, *овнѣжити*, *овновити* и сл. Разлог би могао бити чување основних облика, а аналошки образац — групе *pl*, *bl*, *pr*, *br*: *плати*, *блѣдити*, *прѣнти*, *брѣтъ* и сл.

Овим, разуме се, нису побројани сви случајеви аналогije у старословенском језику. Има ње подоста и у деклинацији и у конјугацији, али ће

⁹ Сви примери из старословенског језика биће наведени према: Светозар Николић, *Старословенски језик I*, Београд 1987.

остати за неку другу анализу. Циљ ми је био да на датим примерима покажем како аналогична делује у истом правцу као и гласовна промена — као стабилизујући фактор. Наиме, кад год нека гласовна промена начини разлику међу сродним речима или облицима једне парадигме, аналогична то уједначаје и доводи у склад. Фердинанд де Сосир фонетске промене назива фактором смутње. „Свуда где не ствара алтернацију он доприноси лабављењу граматичких веза које спајају речи међу собом; он повећава бескорисно број облика; лингвистички механизам се мути и компликује уколико неправилности настале због фонетских промена односе превагу над облицима груписаним у општим типовима. ... На срећу, дејство тих промена налази своју противтежу у аналогичи.“¹⁰

Српски језик. а) У једначењу сугласника по звучности имамо: *вожња, ношња, њажљив, сношљив* и сл., али: *разљуишии, разњежиши се, сљуишии, изњихаи* и сл.¹¹ У народним говорима и овде се често чују *ж* и *ш* место *з* и *с*.

До асимилације по начину творбе долази и у групи *хћ*. Занимљиво је да су зависни падежи од *Бихаћ* раније гласили (а и сада се у народу чују) *Бишића, Бишићу...* Према њима је аналогичом добијен и облик номинатива *Бишиће*. С друге стране, да би се сачувала веза са основним обликом, у књижевном језику је уопштена основа номинатива и у косим падежима: *Бихаћ, Бихаћа, Бихаћу...*

б) При познатим случајевима упрошћавања сугласничких група делује у појединим речима и други један принцип — не допушта се обличка деформација речи и облика до те мере да њихово значење дође у питање, отуда: *шестстогодишњи, оићейији, надйилиијаи, гимназистикиња, азбесјни, јрошесјни* и сл. У датим и сличним примерима сугласничке групе остају неупрошћене да би се сачувало значење речи јер како у једном свом раду о овим питањима рече проф. Р. Бошковић: „... ја овде полазим од принципа да граматичка и правописна праволинијност не треба да иде, не сме ићи на штету јасноће речи, на штету значења речи; јер како год окренули, језик је, ипак, пре свега 'средство за људско општење'“.¹²

в) Прелаз *о* у *е* иза меких сугласника био је гласовни закон у време када су у српском језику поред данашњих меких сугласника: *ј, љ, њ, ћ, ћ* меки још били и предњонепчани: *ж, ш, ч, њ*, као и *ц, жд, шиј* и каткад *р*. Када су ови други временом очврсли, под утицајем осталих тврдых сугласника иза њих се поново могао употребљавати вокал *о* место *е* које није сасвим нестало из употребе, те отуда двојаки облици типа *јисарев* и *јисаров* и сл.

¹⁰ Ferdinand de Sossir, н. д., стр. 193.

¹¹ Сви ће примери бити наведени према: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд 1970.

¹² Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, Титоград 1978, стр. 222.

г) О мењању задњонепчаних сугласника већ је било речи. Овде ће мо посебно истаћи аналошко преношење алтернација $k - \check{c}$, $\bar{z} - \check{z}$ из творбених типова у којима су настале гласовним путем (*ручѣйна, ножѣйна*) у значењски сродне творбене типове (*ручурда, ножурда*), у којима нису могле настати гласовним путем.¹³

д) Групе *сѣ* и *зд* старим јотовањем прешле су у *шѣ*, *жд*: крстити – *кршѣен, кршѣавати*, опростити – *оѣрошѣен, оѣрашѣвати*. Данас у њима имамо обичније аналошке групе *шћ, жћ*: угнездити – *уѣнежћен*, упростити – *уѣрошћен*, те чест – *чешћи*, густ – *ѣушћи* и сл. Аналошки образац свакако је у речима које имају само *ш* и *д* у основи: зарадити – *зараћен*, упутити – *уѣућен*, луд – *лући*, љут – *љући* и сл.

Ни овде нам, свакако, није циљ да дамо све гласовне промене и све случајеве аналогичности. Но, и овако сужен, и насумице узет материјал, омогућује нам да закључимо да гласовне промене и аналогичност делују у истој равни, само што први претходи другом. Осим оног што је већ истакнуто – да фонетски процеси доводе до нових облика и „нереда” у језичком механизму, а аналогичност уједначаје облике одређене парадигме, доводи их у склад, ваља истаћи још две битне разлике међу њима: 1) фонетске промене су дијахронијски појам, предмет историје језика, а аналогичност је синхронијска појава, везана за говор и језичко осећање говорника, 2) фонетска промена, фонолошки условљена фонетска промена је лишена значења, није граматичка (може се пратити мењање гласова једне речи не улазећи у њено значење), док је аналогичност граматичка појава везана за значења и облике појединих речи. То им, међутим, не смета да делују у истом правцу и да се међусобно допуњују. И још нешто: неће бити у праву Маретић када тврди да се аналогичност могу објаснити многи изузеци од гласовних промена. Пре ће бити у праву Белић кад објашњава да не постоје никакви изузеци од гласовних промена и да је све оно што се олако назива „изузетак” постало касније, после престанка деловања гласовних закона о којима се расправља.

Milan STAKIĆ

PHONETIC PROCESSES AND GENERALIZATIONS BY ANALOGY

Summary

The paper deals with the reciprocal influence and complementation of two language processes – phonetic changes and analogy, which are considered different in many ways. The analysis is based on the corpus taken from the Old Slavic language and the Serbian one.

¹³ О овим и сличним питањима опширно сам расправљао у књизи *Деривациона фонетика именица и ѣридева у јужнословенским језицима*, Београд 1988.